

آمایش سرزمین (مفهوم و رویکردها)

دکتر علی حاج یوسفی عضو هیات علمی دانشگاه

عمران و منابع طبیعی و علوم زیست محیطی و مانند اینها را بمدد می گیرد و اکنون به دانشی جامع نگر و چند رشته‌ای تبدیل شده است .
این اتکای آشکار دانش آمایش سرزمین به چند رشته و دانش علمی دیگر مایه قوت و پیشرفت سریع روشها و فنون برنامه ریزی آمایش سرزمین شده است . آمایش سرزمین به طور کلی به شکل گیری سامان ها و فرایندهای توسعه توجه دارد . و از آنجا که توسعه ، بهر حال پدیده ای چند بعدی است و در عمل نه می توان به آن تفکر کرد ، و نه می توان پیش برد ، مگر آنکه از ابعاد مختلف و دیدگاههای چند رشته ای و همه جانبه بررسی شود . به علاوه توسعه پایدار اساسا تلاشی انسانی و اجتماعی است و شناخت و سامان دهی فرایندهای آن ، مستلزم مشارکت ، همیاری و تلاش مشترک همه دانش ها و آیین های علمی و رشته ها است . این امر در مورد

آمایش سرزمین به صورت دانشی چند رشته ای که دارای مبنای نظری و عملی باشد ، موضوعی جدید است .
هر چند که کارهای علمی و پایه ای آن به قرن نوزدهم بویژه به کارهای دانشمندانی مانند فون تونن و وبر و دیگران باز میگردد . آنگاه در اوایل قرن بیستم به کارهای پایه ای و مطالعات مکان یابی کریستالیز و لوش و دیگران می رسیم . بعد از جنگ جهانی دوم دانشمندانی مانند والتر ایزارد (و جان فریدمن و کوکلانسکی و فرانسوا پروو و چند نفر دیگر کارهای مهمی در زمینه برنامه ریزی منطقه ای ، مطالعات فضایی و آمایش سرزمین (توسعه فضای ملی) انجام داده اند .
پیداست این دانش جدید برنامه ریزی و مدیریت توسعه ، رشته های نظری و کاربردی زیادی چون جغرافیا ، اقتصاد شناسی ، جامعه شناسی ، ریاضی و آمار ، معماری و شهرسازی ، برنامه ریزی شهری ، مهندسی

(CONCEPTUALISATION) آن که سرانجام مقدمات علمی برنامه ریزی آمایش سرزمین را پدید آورد به چند دسته از نظریه ها و رویکردهای علمی برمی گردد

۱ - نظریه های مکان یابی

نظریه های مکان یابی ، با کارهای فون تونن و ویر و کریستالر آغاز شد و با کارهای دانشمندان نظیر والتر ایزارد ، فرانسوا پرو ، هاگر شتراند و دیگران به سوی مفاهیم و دیدگاههای نوین توسعه ناحیه ای ، منطقه ای و آمایش سرزمین گرایید و رویکردهای مختلف را به هم نزدیک ساخت . نظریه های مکانی نخستین بر آن بودند که مکان فعالیت را در ارتباط با نیروهای بازار تبیین کنند ، کریستالر ، نه تنها سکونت گاههای انسانی را با دید سیستمی می نگرد ، بلکه دقیقاً عقیده دارد که مکان های مرکزی با نواحی خدماتی مرتبط می باشند و آنگاه آن دو را در فرایند مشترک تحول می بیند . مفهوم قطب رشد از همین نظریه های اولیه مکانی و مرکزیت مکانی ریشه گرفته است . پیداست آنچه درباره نظریه « قطب رشد » فرانسوا پرو اقتصاد شناس فرانسوی تازگی داشت ، نقش مداخله گرانه آن بود که آگاهانه تغییری مطلوب را در این فرایند ایجاد کرد و از دهه پنجاه نظریه قطب رشد ، ابزاری در دست برنامه ریزان و مدیران برای تغییر واقعیت بود . در حقیقت نظریه قطب رشد فرایند تجمع و تمرکز را در اقتصاد سرمایه داری تبیین می کرد .

۲ - نظریه های جغرافیایی توسعه و محیط زیست

دسته دیگر از نظریه هایی که بر جریان برنامه ریزی منطقه ای و آمایش سرزمین به صورت یک رشته علمی

توسعه پایدار و برنامه ریزی شده ، بیشتر صادق میباشد بنابراین آمایش سرزمین بمثابه یک جریان اجتماعی و فکری و تخصصی باید به همه رشته های علمی و فنی مربوط متکی باشد ؛ از جمله به علوم طبیعی و اجتماعی در یک سو و به مهندسی و معماری و شهرسازی در سوی دیگر .

بازنگری نوشته ها و آثار علمی چند دهه گذشته برنامه ریزی توسعه منطقه ای ، برنامه ریزی فیزیکی و کالبدی و آمایش سرزمین ، این تصور را پدید می آورد که مفاهیم ، نظریه ها ، رویکردها و برداشتهای اصلی که به رشته های توسعه منطقه ای و آمایش سرزمین و توسعه فضایی معنا و هویت می بخشد ، در یک زمینه قرار دارند ، ولی با رویکردهای نسبتاً متفاوت . اما بهر تقدیر این رویکردهای مختلف توسعه فضای ملی و منطقه ای ، صرفاً یک تافته جدا بافته از توسعه ملی و پایدار نیست . برنامه ریزی های منطقه ای و آمایش سرزمین فلسفه ، آرمان و جهت گیری و نقش و مقصود مشخصی دارند و به برنامه ریزی توسعه پایدار کمک شایانی در سطح های خرد و کلان می کنند . اکنون با پیشرفت دانش و فنون برنامه ریزی توسعه کار به جایی رسیده است که غالباً آن را بموازات برنامه ریزی توسعه اقتصادی پر اهمیت و جدا از آن می دانند . این مقاله کوشش خواهد کرد تا مفاهیم و رویکردهای آمایش سرزمین را در فرایند توسعه پایدار روشن کند و ضرورت هایی را که کشورهای در حال توسعه را وادار می دارد از این دانش جدید برنامه ریزی برای سامان دهی توسعه بهره مند شود تبیین کند .

سابقه « سرزمین » و فضا و منطقه بعنوان یک واقعیت به قدمت تمدن بشری است ، جریان علمی مفهوم یابی (

۴ - نظریه های جامعه شناسی

نظریه های جامعه شناسی توسعه و شهری و پویایی اجتماعی و از همه مهم تر نظریه فرهنگی توسعه در نگاه کارشناسان و صاحب نظران توسعه منطقه ایی و آمایش سرزمین بویژه مسائل توسعه در کشورهای جهان سوم سخت اثر بخشید و از دهه شصت کارشناسان مسائل منطقه ای و آمایش به ابعاد و عوامل اجتماعی و فرهنگی توسعه توجه خاصی پیدا کردند .

۵ - نظریه های شهرسازی و برنامه ریزی شهری

در قرن بیستم ، صاحب نظران و کارشناسان فن معماری و شهرسازی و در نیمه دوم قرن بیستم صاحب نظران برنامه ریزی شهری که عمدتاً از کارشناسان علوم اجتماعی بودند که وارد قلمرو دانش مسائل توسعه شهری شده بودند ، نظریه های گوناگونی را درباره توسعه شهری و شهرسازی در قالب نظام و شبکه خدمات رسانی شهری و نظام سلسله مراتبی شهرها و مسائل شهری منطقه ای و رعایت اکولوژی طبیعی و اقتصادی - اجتماعی عرضه کرده اند که اساس مطالعات ، برنامه ریزی و طراحی شهرها در قالب مسائل منطقه ای و ملی شده است . در این زمینه ها شهرسازان ، جامعه شناسان شهری ، اکولوژیست ها بیش از سایر دانشمندان در مسائل شهری نقش داشته اند . برنامه ریزی آمایش سرزمین از نظر نظام و شبکه شهری و توسعه شهری منطقه ای بر شالوده این نظریه ها سامان یافته است . بطور کلی در نظریه ها پایداری آمایش سرزمین و شهر سازی نوین دیدگاهها و نظریه های زیست - محیطی (اکولوژی) و جامعه شناسی شهری و اقتصاد منطقه ای بکار گرفته می شود .

تأثیر گذاشته است ، نظریه ها و روش های جغرافیای علمی است . زیرا « فضا » از نظر جغرافی دانان انواع مختلفی دارد و بسته به معیارهایی که برای مرزبندی بکار می رود اگر صرفاً مشخصات طبیعی مبنای مرزبندی قرار گیرد به فضاهای طبیعی خواهیم رسید . و اگر فعالیت های اقتصادی را معیار بگیریم فضاهای اقتصادی بدست می آید و اگر عوامل صرفاً فرهنگی را بکار بگیریم ، به مناطق اجتماعی و فرهنگی می رسیم . اگر از دیدگاه توسعه تمام این عوامل را به حساب آوریم ، به « مناطق توسعه » که جامعیت دارد ، خواهیم رسید . آنچه از دیدگاه برنامه ریزی آمایش سرزمین و توسعه منطقه ایی به یک فضا یا منطقه ، چه در سطح خرد و یا کلان هویت می بخشد ، شبکه ارتباطات درونی آنهاست .

۳ - نظریه اقتصادی فضا

دانشمندان اقتصادی از اواخر قرن نوزدهم به موضوع بررسی اقتصاد فضا توجه فراوانی کردند و از آن زمان مقدمات تئوری اقتصادی مکان یابی ریخته شد ، تا اینکه در قرن بیستم اقتصادشناسانی مانند جان فریدمن ، فرانسوا پرو ، بودویل و ریچارتسون و دیگران تئوریها و روش شناسی اقتصادی مطالعه فضا را پدید آوردند . تئوری هایی به مقیاس اقتصاد کلان فضایی و خرد (منطقه ای و ناحیه ای) ، افزون بر این اقتصاد شناسان در « تئوریزه کردن » قطب رشد و مراکز توسعه سهم فراوانی داشتند ، از جمله تئوری اقتصادی قطب های رشد ، اقتصاد شناس فرانسوی (پرو) اساس تئوری توسعه منطقه ای و نظام و اسکان و فعالیت در برنامه ریزی های آمایش سرزمین و توسعه منطقه ای قرار گرفت .

های منطقه ای و حوزه نفوذ هر یک از آنها، سلسله مراتب بین شهرها و استخوان بندی شهرها به معنا بررسی توأم تار و پود سلسله مراتب شهرها در ارتباط با محدوده منطقه ای شهرها از اهمیت بسیاری برخوردار است. زیرا برنامه ریزی آمایش سرزمین با مطالعات همه جانبه، راهبردی و جامع در صدد ارزیابی مناسب از امکانات و منابع، تولیدات و پراکنش جمعیت، تاسیسات، تسهیلات و ارتباط های درونی بمنظور طراحی و سامان دهی توسعه پایدار فضایی است. بنابراین راهبردهای آمایش سرزمین تلفیق بهینه استراتژیهای توسعه اقتصادی، اجتماعی، فیزیکی در چارچوب توسعه فضاهای ملی و منطقه ای و شهری و روستایی است. هدف غایی سامان دهی فضای ملی بمنظور جلوگیری از رشد نامتعادل در مقیاس و عملکرد شهرها (ایجاد قطب های منطقه ای) و کاهش تمرکز در متروپل کشور، تنظیم فضاهای توسعه در قالب محورها، نواحی و کانون ها سازمان یافته و مولد توسعه و سازماندهی جامعه شهری و روستایی هماهنگ با ضرورت توسعه ملی در راستای کاهش تفاوت بین شهرها و مناطق روستایی پیرامونی و نهایتاً سامان دهی فضاهای زیست و فعالیت، با بهره گیری بهینه از امکانات طبیعی و در جهت حفاظت و احیای منابع طبیعی و محیط زیست، علاوه بر هدف های یاد شده آمایش سرزمین در جهت سازمان دهی فضای توسعه پایدار کشور بر پایه تقویت پیوندهای اجتماعی میان اقوام مختلف و حفظ میراث فرهنگی در جامعه میباشد.

مفهوم آمایش سرزمین

آمایش سرزمین به فضاهای جغرافیایی اعم از فضای سرزمین کشور و یا فضاهای منطقه ای به شبکه ارتباطات درونی و نحوه سامان گیری آنها در چارچوب عوامل و روابط فیزیکی، طبیعی، اجتماعی و اقتصادی توجه دارد. در واقع آمایش سرزمین با توجه به عامل انسان، محیط و منابع، نحوه استفاده بهینه از منابع و امکانات و چگونگی استقرار انسان ها و فعالیت ها را در فضای جغرافیایی ملی و منطقه ای سامان می دهد.

مدیریت آمایش سرزمین

دانش، هنر و فن چگونگی برنامه ریزی، سامان دهی در زمینه استقرار و آرایش مطلوب جمعیت، فعالیت ها، تاسیسات و تسهیلات و وسایل ارتباطی مورد نیاز زندگی پایدار انسانها، در جهت بهبود شرایط زیست طبیعی، اجتماعی در گستره فضاء، جغرافیایی کشور و مناطق مختلف است. بنابراین آمایش سرزمین با دیدگاه همه جانبه و آینده نگر و راهبردی، با در نظر گرفتن محدودیت های طبیعی، انسانی و اقتصادی در فضاهای جغرافیایی (ملی و منطقه ای) و نیازهای سنجیده و منطقی جامعه و اقتصاد، درصد برقراری تعادل و توازن زیست-محیطی و ایجاد فرایند توسعه پایدار سرزمینی است.

پیداست با رویکردی قوی آمایش سرزمین به فضاهای ملی و منطقه ای، به بررسی درباره عوامل گوناگون و تعیین کننده نظام اسکان جمعیت و استقرار فعالیت ها در فضای سرزمین کشور اولویت میدهد در چارچوب نظام اسکان، شناخت شبکه شهری یعنی شناخت منابع و قطب

UNE NOUVELLE ETAPE POUR L'
AMENAGEMENT DU TERRITOIRE
DOUCUMENTATION FRANCAISE ,
PARIS 1990
AMENAGER LE BASSIN PARISIEN ,
DATAR 1990
FONDEMENTS RATIONNELS DE L'
AMENAGEMENT D'UN TERRITOIRE ,
LAMOTTE , 1985

در پایان گفتنی است برنامه ریزی آمایش سرزمین یک جریان اجتماعی و مردمی برنامه ریزی توسعه را می طلبد ، در واقع بدون مشارکت آگاهانه مردم آمایش سرزمین امکان پذیر نیست .
برنامه ریزی آمایش سرزمین یک جریان برنامه ریزی چند بعدی و چند رشته ای است که بصورت هماهنگ و مرتبط و نهادینه شده انجام میگیرد . اساس برنامه ریزی آمایش سرزمین ، فرهنگ سازی برای توسعه پایدار و وفاق ملی را می طلبد و بطور کلی آمایش سرزمین در پی توسعه پایدار و هماهنگ اقتصادی ، اجتماعی و کالبدی - فیزیکی در چارچوب فضاهای جغرافیایی کشور است .

منابع :

- ۱ - آمایش سرزمین چیست ؟ علی حاج یوسفی ، دفتر برنامه ریزی منطقه ای سازمان برنامه و بودجه سال ۱۳۵۷
- ۲ - مفاهیم و اصول برنامه ریزی آمایش سرزمین ، دفتر آمایش و برنامه ریزی منطقه ای داخلی سال ۱۳۷۰

